

1

**ORIXEN
DOS
BOLOS**

REFERENCIAS ARQUEOLÓXICAS

Os homes da Idade de Pedra xa practicaban o tiro de cantos, máis ou menos redondos, contra ósos de animais que simulaban birlos.

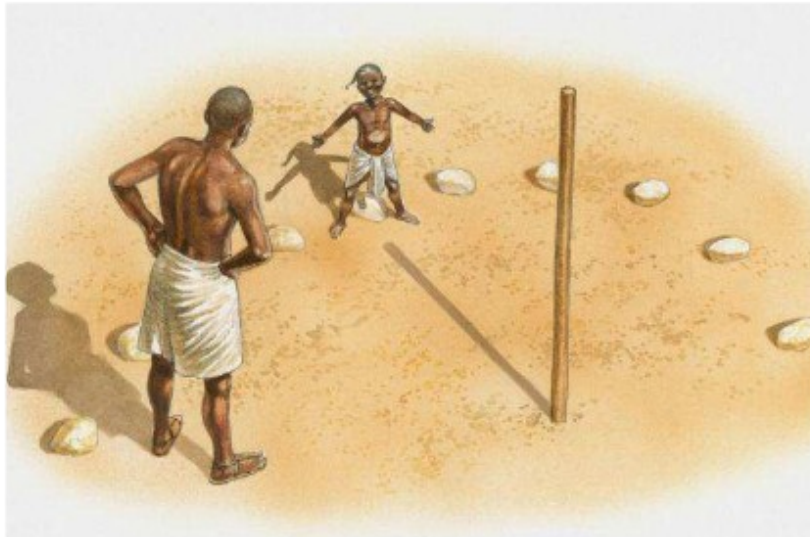

A civilización exipcia é unha das máis antigas das que se ten rexistro e a maioría das persoas coñece polas súas pirámides ou figuras como Cleopatra. Os antigos exipcios, que dominaron o val do Nilo por 3 mil anos xa xogaban aos birlos ou xogos similares aos de hoxe en día.

Bolos egipcios

Grandes rochas e seixos rodábanse cara pedras puntiagudas e articulacións de ovellas, que servían de bolos. Pódese afirmar isto por artefactos atopados desta idade.

O lanzamento é unha habilidade básica , xunto con correr, trepar, saltar e xirar. ¿Quen non se atopou con pedras de pequeno ou non tan pequeno, e a primeira reacción foi collelas e lanzalas? Esta habilidade ademais, era fundamental para cazar. Da súa puntería, dependía as veces a súa vida. Os lanzamentos de puntería e precisión, teñen un compoñente atávico de supervivencia, pero como tamén se sabe, o humano é un ser lúdico. O historiador Huizinga, J. escribiu un libro "Homo ludens" (1938), onde expón a esencia e natureza lúdica humana. Polo que á necesidade de supervivencia, tamén se lle engade o compoñente de fruición.

Primeiro adestrárase para a caza, pero tamén se derivaría a unha habilidade de recreación e lecer.

En Malasia :

No museo de San Diego (California, EEUU), existe información sobre un xogo que practicaban os polinesios, no que se derrubaban pequenos bolos elípticos e redondos, cuns discos planos de pedra de 10 cms de diámetro. Para o lanzamento, había unha norma chamada "ula mayka" que obrigaba a lanzar a 60 pés de distancia.

En Turquía:

Descubrírose bólas de pedra, na localidade turca de Catal Huyuk, que datan do 7000 a. C.

Un arqueólogo inglés, Sir Flinders Petrie, en 1895, nunha tumba en Naraga, Exipto, atopou obxectos similares aos bolos e unhas bólas. Atoparon 9 obxectos con forma de vasos de alabastro e 4 bólas de porfidio branco e negro, cunha antigüidade de 5.200 anos a.C.

Según afirma Bescós (1953) " Este xogo tivo a súa orixe na máis remota antigüidade. Quizais antes de que se edificaran as pirámides, se coñecera polos exipcios; en todo caso parece seguro que os habitantes da conca do Nilo o practicaban no ano 5.200 a.C. Cabe no posible que de Exipto se divulgara aos vellos pobos mediterráneos."

Un equipo de arqueólogos italianos descubriron recentemente (no 2007) en Exipto na zona de Kom Madi, na provincia de Al Faiyum, unha sala similar a unha boleira, e que data da dinastía grecorromana dos Ptolomeos (332 a.C.-30 d.C.).

A sala sin teito e cun chan cuberto con bloques de granito, ten un carril de 20cm de profundidade e na súa parte central presenta un burato cadrado. No mesmo lugar, atoparon dúas bolas de granito pulido.

Na foto feita por Edda Bresciani, que tes ao carón, móstrase este descubrimento. O que nos amosa, que si que existía un xogo similar aos bolos, nesta civilización. E que perdurou, pois estes dous achados, están bastante afastados no tempo.

O etnólogo vasco Telesforo de Aranzadi, tras estudar a bola de agarradera propia do País Vasco, di que, pola área xeográfica que abarca, este xogo. Desde Asturias a Suiza, e desde o Ebro a Holanda é patrimonio celta ou precelta. Esquece Galicia.

A falta de probas desta teoría, sobre a orixe celta, fai que os investigadores a consideren como pouco probable.

Grecia:

Entre os escritos dun médico grego que viviu no 300 a.C., chamado Oribaso de Pérgamo, consérvase a descrición dun xogo que practicaban os anciáns. Estes, reuníanse, rodeábanse de escolares un día determinado no gimnasium, e competían en tirar bólas de diferentes tamaños. Grunfeld (1978) opina que sen dúbida este, foi o precursor dos xogos que se practican hoxe en día baixo o nome xenérico de bólas, petanca, bochas e bolos.

O médico Hipócrates, recomendaba no s. III a.C. como exercicio un xogo de bólas.

Athenaus menciona que no s. II a.C. coñecía un xogo parecido aos bolos, no que se lanzaban pedras a un obxecto.

Na Odisea de Homero do s. IX a.C., no primeiro libro, relátase que os pretendentes á man de Penélope, entretiñan a espera con varios xogos, entre eles o xogo de bolos.

Roma:

Os romanos embebéronse da cultura grega, e polo tanto tamén dos seus xogos, os descritos anteriormente.

Tamén apareceron xogos coma "o piquet", un xogo no que se cravaban no chan estacas e se lanzaba a derribalas. E o xogo dos madeiros, en latín "truncolorum ludus", que se xogaba na época do César. De feito Suetonio no s. II d.C. fálanos de César, como xogador de bolos.

Dinos Espinosa (1987), que entre as costumes dos romanos estaba a seguinte " Despois de espirse, os homes podían bañarse ou facer exercicios na palestra, onde se practicaban diversos xogos. O máis popular era unha especie de bolos que se xogaban nunha avenida pavimentada, xunto á piscina grande".

Polo tanto, esta é unha das teorías sobre a orixe dos bolos. Pode ser probable que estes xogos de bolos e bólas, se expandisen co imperio romano, coma un costume máis do proceso de romanización. De tódolos xeitos, esta, tampouco é a teoría máis respaldada polos investigadores.

No século IV os xermanos, levaban un pau, que recibía o nome de Kegel, e servía como utensilio de traballo ademais de para defenderse. Era un pau , de forma máis ou menos cónica.

Os monxes e relixiosos, facían un rito relixioso ao que chamaban Heidenwerfen, ou destrución dos paganos. "Heide" significa ateo.

Personificábase no Kegel, o mal, o pagano. Neste rito, colocábase o kegel no chan, e a unha certa distancia, había que derrubalo mediante lanzamento de pedras, máis ou menos redondas. O lugar onde se practicaba, era nas igrexas, probablemente nos claustros.

Neste rito derrubar o kegel, era derrubar o heide, o mal, o demo, o pagano.

Esta é outra teoría da orixe do xogo dos bolos que chegaron ata os nosos días. Este rito que se iniciou nas igrexas, probablemente evolucionou adquirindo o carácter de divertimento, e perdendo a connotación relixiosa, xogándose fóra das igrexas, e evolucionando tamén nos seus materiais, pasando de pedras a bólas ademáis de evolucionar no número de bolos.

Existe un gravado do 600 d.C. que se chama " Escenas de xogos no paraíso da chuvia", da América precolombina, en Teotihuacán (México), no que se poden ver xogos de pelota, reptación, bolos e natación.

Este dato é unha constatación da universalidade do xogo de bolos, ou xogos similares a el, pois como estamos a ver, este xogo apareceu en sitios tan distintos e lonxanos coma Malasia, Turquía, Exipto, Grecia, Roma, a América precolombina... e seguramente apareceu noutros lugares da xeografía, a pesar de non ter probas ao respecto, pois o homo ludens sente atracción polos xogos de lanzamentos de precisión .

As peregrinaxes a Santiago de Compostela, iniciáronse no s.X. Este feito histórico é moi relevante, e Ruiz (2000) e outros investigadores, dan como a tese máis probable, que os bolos que coñecemos hoxe en día, fosen introducidos en España a través do Camiño de Santiago polos peregrinos estranxeiros, e que comenzaran a xogarse no noso país, no s.XI.

Existen nestes séculos, tres factores moi importantes, según Braun (1984) na transmisión de costumes europeas, en España, que seguramente introducirían o xogo de bolos. E estes factores son:

O camiño de Santiago:

Chegaron a través dos distintos Camiños que levaban a Santiago de Compostela, moitos peregrinos desde Europa. Fundamentalmente de Francia.

A evolución da industria textil no s. XIV:

Chegaron a Castela gran número de artesáns flamencos e holandeses.

As dinastías francesas ubicadas no reino de Navarra e Aragón a finais do s. XIV e s.XV.

Houbo un gran intercambio cultural debido a estes factores, que foron fundamentais para a introducción do xogo de bolos en España. Esta xente traía os seus costumes, xogos, divertimentos. No s. XII, xa se xogaba en Alemaña ao "kegel" e as súas variantes, e en Francia ao "jeu de quilles" e outros xogos de bolos. Polo que cheganían a España e practicaríanse, chegando a formar parte tamén dos entretementos dos españois, coas súas evolucións. E no s. XIII xa é un xogo popular.

A primeira referencia literaria en España sobre o xogo de bolos aparece no s.XV, nun poema de Lucas Femández, recollido por Fernández de Gamboa que di:

" Haré de tus huesos birlos
Deshosart he pieza a pieza
y bola de tu cabeza"

Iníciáanse as prohibicións a este xogo, que era moi popular sobre todo en Alemaña, Francia e Inglaterra. As prohibicións eran desde ordenanzas, leis, a ordes reais.

O extremo das prohibicións foi, a do rei Ricardo II , en Inglaterra no 1386, pois chegou a castigar coa morte a aqueles que xogaran aos bolos.

Nestes países a maioría das prohibicións, supoñían multas. Os argumentos para as prohibicións eran que se desatendían os quefaceres diarios, ou porque se producían apostas e liortas arredor do xogo, ou porque se desatendía a formación militar, que naqueles tempos era tan importante.

Pero estas non serviron para que o xogo desaparecera, e no s. XV, van declinando. Facéndose cada vez máis popular e aceptado, e convértese nunha parte importante da vida social e dos festexos populares.

Non podemos esquecer de novo un feito relixioso trascendental, na evolución do xogo de bolos. A reforma protestante de Martín Lutero en Alemaña no s. XVI. Lutero era aficionado do Kegel, que evolucionara a un número diferente de bolos sen determinar, habendo xogos desde 3 paus ou bolos, ata outros con 16. Foi Lutero o que asignou o número de 9 bolos para o xogo do kegel. Naceu así unha nova modalidade, moi aceptada e extendida en Alemaña, Holanda e Inglaterra, nomeándose como modalidade estilo holandés. A relixión volve a ser un vehículo para a evolución deste xogo, pois os países de relixión protestante adoptarían esta modalidade, que tamén chegou a España.

Na literatura, aparecen xa bastantes alusións ao xogo de bolos, por exemplo no Don Quixote (s.XVII) de Cervantes, aparecen este texto, en referencia ao xogo:

"... Basilio, que no tiene tantos bienes de fortuna como de naturaleza, pues si va a decir las verdades sin envidia, él es el más ágil mancebo que conocemos, gran tirador de barra, luchador extremado y gran jugador de pelota; corre como un gamo, salta más que una cabra, birla a los bolos como por encantamiento".

Tamén aparecen descritos noutras obras de Cervantes, así coma en obras de Lope de Vega, Mateo Alemán, Quevedo, Juan Caro, entre outros.

No Museo da Catedral de Santiago, atópanse dous tapices moi valiosos, que representan o xogo tradicional e popular dos bolos. O autor dos lenzos nos que se baseaban estes tapices foi David Teniers II, o xoven (1610-1690). Este pintor flamenco, pintaba esceas costumbristas da época, coma o cadro "Xogo de Bolos", o que nos indica que este xogo, estaba moi enraizado na vida daquela época. que reflicte a modalidade estilo holandés, , con 9 bolos colocados en tres filas, e con lanzamento de fase aérea

Os tapices que están na catedral, según fontes do museo, probablemente se trouxeron dos talleres de Lille (Francia) para a Real Fábrica de tapices de Santa Bárbara (Madrid), fundada no 1721 por impulso do rey FelipeV, para servir de exemplo, aos traballos que se realizarían por parte dos tecedores noveis, desta fábrica de tapices.

O xogo dos bolos, era un xogo moi estendido en Europa, e formaba parte do seu patrimonio lúdico e cultural. E aquí está unha proba testemuñal, clara e evidente: os tapices do Museo da Catedral de Santiago.

Os bolos chegan ao novo mundo, a América, a través dos emigrantes holandeses, entre o 1623 e o 1626, en concreto á cidade de Nova York.

Ao principio xogábase sobre céspede. E o xogo foi evolucionando, sendo no 1830 cando nace o bowling, con 10 bolos en pista, tal e como o coñecemos hoxe en día.

En 1901, celébrase o 1º campionato norteamericano de bowling, convertíndose nun deporte de masas moi popular en América e por todo o mundo.

Jovellanos, figura moi importante para a historia da Educación Física, recolle os xogos e deportes practicados nas súas obras, entre eses xogos, atópanse os bolos.

Felipe V trouxo ao pintor francés, Miguel Angel Houasse (1680-1730), e un dos seus cadros, feito tapiz, todavía segue colgado a día de hoxe, no Palacio Real de Madrid, "Campeños xogando aos bolos". A fotografía da esquerda amósao. Neste tapiz, un dato revante, é que a persoa que vai a facer o lanzamento, é unha muller.

Neste século o xogo dos bolos, era un xogo ben coñecido en España, como se reflicte na definición de 1726 do Dicionario das Autoridades.

Existen dous formas típicas nos bolos, o bolo inglés tipo obús, e o francés de forma troncónica. Os bolos ingleses implántanse nestas datas na Aquitania francesa.

O s. XIX é o verdadeiro século de esplendor dos bolos en España.

No rural xogábase nas prazas das vilas ou ao carón da igrexa. Pero en Galicia, continuaban aparecendo prohibicións, porque ao ser unha modalidade de pasabolo, na que o obxectivo do xogo é desprazar o máximo o bolo, producíanse danos nas fachadas ou nos viandantes. Feito que fixo afastarse os campos dos núcleos, e protexer os campos con redes ao final.

O feito histórico que marca este século é a revolución industrial, o que supón o desprazamento poboacional do rural, éxodo cara ás cidades. Cambiándose as localizacións do xogo, buscarase continuar xogando aos bolos nas tabernas dos arrabais e dos barrios traballadores. Os taberneiros sabían que era un encontro social, que melloraba o negocio.

No ano 1881, era tan popular o xogo, que nunha estancia en Comillas, Cantabria, o rei Alfonso XII, estivo vendo o xogo e fixo unhas boladas.

Entre o 1936 e o 1939, existe un parón, polo triste enfrontamento civil que aconteceu no noso país. Pero reviviu o xogo ata os 50, e estaba a converterse nun auténtico deporte, con competicións, evolución das normas e reglamentacións, aparecendo a Federación de bolos no 1941, en Madrid. Pero a partir dos 50 iníciase o seu declive.

A federación española de bolos, fúndase no ano 1941. E pouco a pouco van aparecendo as federacións territoriais.

A máis antiga é a federación cántabra, que tamén se fundou no 1941, tendo incluso máis historia que a española, pois antes pertencían á Federación Bolística Montañesa entre o 1919-1921.

A federación asturiana fúndase no 1962 e a federación alavesa, no 1965. Estes datos indícanos, que estas federacións que son as máis antigas, levan moitos anos promocionando este deporte.

En Galicia no ano 1988, fúndase a federación de bolos, pero para promocionar o bowling, e non é, ata catro anos máis tarde no 1992, cando se incorpora o bolo celta ou tradicional.

Ao aparecer as federacións, aparecen os regulamentos, e no caso da modalidade do bolo celta, non é ata o 1991, cando se fai un regulamento unificado para poder competir no campionato de España,

A emigración galega, tamén espallou o xogo dos bolos, a aqueles países aos que chegaba, así como se acolleu este xogo a través do Camiño de Santiago. O intercambio cultural, sempre é enriquecedor. Nos países de máis emigración galega, incluso se crearon asociacións onde se xoga todavía a día de hoxe, aos bolos tradicionais.

Para os emigrantes os bolos forman parte da cultura propia, é un rasgo identificativo e serve para vencer a morriña.

Respecto ao bolo celta, existen asociacións que ademáis se reunen nos campionatos intercontinentais. Falamos de Uruguay e Arxentina.

En Bos Aires, xógase no Centro Galicia o círculo Social Valle Miñor e o centro Cangas del Narcea.

En Montevideo Uruguay, o centro social, cultural e deportivo de bolos Valle Miñor.

Tamén se xoga ao bolo canteiro, no centro Galicia.

Outros países aos que se chegou co xogo, foron países como Cuba, México, Chile...

En España, existe unha diversidade importante do xogo de bolos que evolucionou a deporte. Moreno (1983) fala dun censo de 50 modalidades diferentes onde varía tanto o número de bolos, como as formas dos mesmos, as bólas coas que se lanza, os regulamentos.

Rodríguez (2013), na súa tese, manifesta que "estamos ante o xogo popular e tradicional máis importante, practicado por todos e en todos os lugares de Galicia e de España". Se retrocedemos ao 1920 indica, que o mapa de actividade do xogo, espallárase polos 315 concellos de Galicia, pero a realidade hoxe en día é outra ben distinta.

Como xa vimos a figura de protección, que supón a Federación galega de bolos, pois axuda a impulsar e protexer este deporte, ten unha historia moi recente. Nace no 1992, para os bolos tradicionais. Ata ese momento, desde os 50 foi esmorecendo e desaparecendo en moitos lugares, este deporte, pero podemos ser optimistas ao dicir que tamén noutros sitios rexurde.

En Galicia existen numerosas e diferentes formas de xogar aos birlos aínda que é a gran descoñecida, pois ata o día de hoxe foron poucos os esforzos realizados polas administracións públicas para a súa recompilación e divulgación, tamén son poucos os traballos realizados para recompilar información de toda a nosa riqueza bolística e recoller todas as modalidades de montaña que existen e outras moitas que xa desapareceron, pois en case todos os pobos de Galicia dispoñían dunha boleira.

2. HISTORIA DE XOGO DOS BOLOS

COÑECEMENTO DO ORIXEN DOS BOLOS (birlos)

TRADICCIÓN E CULTURA

O seu orixen é controvertido según unhas hipóteses o orixen dos bolos é unha preparación dos homes para a guerra e para a caza, con esta práctica adestavase a puntería o pulso e desarrollábase a musculatura. Outras falan dun xogo simplemente para pasar o tempo e como medio de diversión, a hipótese máis viable é a peregrinación do traves do camiño de Santiago polo cal truxeron as súas culturas e tradicións, así con este ir e vir de peregrinos estendeuse esta tradición, durante o século XIX e principios XX os bolos convertíronse na actividade lúdica máis estendida das comunidades do norte, a referencia dos bolos son frecuentes en culturas como a Exipcia a Grega clásica e a Romana, e sufriron tantas variacións que é moi difícil establecer unha relación directa entre todos eles e os bolos actuais e encontráanse testemuños de xogos en culturas moi afastadas como a de Malasia ou América Precolombina.

Estudiosos como Gerardo Ruiz Alonso, que cita a J. Braun Trueba consideran probable que as modalidades actuais son resultados de xogos franceses, estes mesmos influenciados por xogos alemáns.

Un dos xogos tradicionais conservados aínda hoxe nalgúns lugares de Galicia, son os birlos. Este xogo que presenta unha interesante gama de variantes, ten a súa *maior* expresión na actualidade, nas *ligas* territoriais que se disputan na actualidade, por unha banda nos Concellos de Baiona, Gondomar, Nigrán e Tomiño, na provincia de Pontevedra; en Ourense nos Concellos de Viana do Bolo, O Bolo, A

Veiga, Manzaneda e Parada de Sil; e na provincia de Lugo, nos Concellos de Xove, Ribadeo, Barreiros, Trabada, A Pontenova, Meira, Castro de Rei, Riotorto, A Pastoriza e Ferreira de Pantón, en Coruña no Concello de Boiro, *xa que en todos estes Concellos hai Clubs Federados inscritos na Federación Territorial Galega de Bolos*. Estes Clubs, compiten nunha liga perfectamente organizada, que serve aparte de coñecer o campión galego da tempada, pra disputa-lo campionato de España tanto na modalidade de Clubs, como de parellas e individuais. Xogase tamen aínda que con menor intensidade noutras zonas de Galicia como son nos lugares das parroquias do interior do macizo da Groba { Burgueira e Loureza (Oia), Vilachán do Monte (Tomiño) ou en Fornelos (O Rosal) }, no Concello de Soutomaior, Redondela, Ponte Sampedro en Pontevedra, (todos estes lugares na provincia de Pontevedra). Na provincia de Ourense no *Barco de Valdeorras, A Rúa, a Gudiña,etc.*; na provincia de Lugo nos municipios de Quiroga, Monforte, *Mondoñedo*, e nalgúns da costa lucense e na da *Coruña en lugares de Dodro, Pobra do Caramiñal*.

Unha definición de caracter xeral è a que nos di que un birlo è unha peza troncónica que se coloca vertical. O número de birlos è variable è tamén con caracter xeral o obxectivo è derribalos mediante o lanzamento dunha bola contra eles, rodàndoa e/ou lanzàndoa de forma directa, aínda que como veremos máis adiante pódese matizar.

Este xogo gozou dunha grande popularidade en Europa, e basta citar como anècdota relacionada con este xogo, o feito atribuído a a Francis Drake en 1558, que cando se aproximaba a armada *española*, el estaba a xogar unha partida de birlos en Plumouth, e cando avisàrono do perigo, el dixo que primeiro acabaría de xogala partida e despois ocupariase dos españois .Os xogos de birlos desta àrea xeogràfica, podemos integralos no grupo dos xogos nortenos, de derribo e

desprazamento, nos que o importante non è derribar os birlos sinon desplazà-los o màis lonxe posible, conxugando a plasticidade no tiro coa dinàmica do exercicio e coas cualidades físicas de forza, potencia e coordinación.

Os lugares de xogo estaban instalados tradicionalmente nas prazas dos pobos ou diante das igrexas e as competicións consistían en xogarse cordeiros, galos, xerras de vino, etc. Tamén funcionaban como complemento festivo dos actos profanos da festa da parroquia, e formando parte das relacións sociais servindo de punto de encontro nos atardeceres da primaveira ou do veràn, cando era típico atopar os homes xogàndose o vaso de viño na *praza do pobo*.

A comezos da década dos sesenta coincidindo co éxodo rural, o xogo vai perdendo forza e arraigo. Sera xa nos primeiros anos da década dos anos noventa, cando se aproba por primeira vez o regulamento de Birlos Val Minor pola federación galega de birlos e cando se ponen en marcha as competicións que seguen a desenvolverse hoxe en dia nesta comarca. Na zona do Baixo Miño, como xà dixeramos con anterioridade consérvase este xogo con interesantes no numero e disposición dos birlos en zonas do interior do macizo da Groba, àinda que o seu desenvolvemento non obedece a competición preestablecida como no caso do Val Minor. Xogase en partidas que seguen continuar coa tradición de facerse para xuntar cartos para festas, partidas nas que se aposta algun carneiro, ou algun año àinda que tamén coñecemos algunhas apostas excepcionais coma as de algun becerro e tamén nos comentaron como se chegou a apostar nalgunha ocasión algun burro fariñeiro con carácter excepcional.

Nas pàxinas seguintes vamos tratar de aproximarnos a este xogo, os campos de xogo, os elementos do xogo, como se xoga hoxe

maioritariamente, e a forma de xogar que non se xogan regularmente, e nalgùns casos desapareceron no Val Minor e no Baixo Mino.

Pese a que este traballo està *adicado* exclusivamente o xogo de birlos, ten un interès complementario, para a identificación nas prospeccións arqueolóxicas de superficies con coviñas e a sua asimilación ven a grupos prehistóricos, ou a sua utilidade relacionada con este tipo de xogo, ou xogos de tipo mankala, xa que as pedras ou lousas que servirían antigamente como soporte dos birlos presentaban para sustentalos un rebaxes a modo de pequenas coviñas, a diferenza das pedras o lousas de hoxe que debido a sùas características non precisan deste elemento.

ANTECEDENTES HISTÓRICOS DOS XOGOS DE BIRLOS

Deixando a un lado as posibles orixes exipcias do xogo, segundo algúns autores parece que algunha modalidade de xogos de birlos emparentaba coas practicadas hoxe en día parece procedente da antiga Grecia e do mundo romano.

Algun autor apunta que no século III d. C. o xogo era utilizado simbolizando as loitas constantes do *home* contra o mal e o demonio nos ritos teutóns e realizàbase cun so birlo que os feligreses debían derrubar a unha distenda determinada coma sinal de inocencia e virtude (kegels). A popularidade alcanzada por este xogo obrigou a saca-lo fora do interior da igrexa.

Aínda que seguramente o xogo è *coñecido en España* con anterioridade, as fontes documentais acreditan a sua *presencia no século XI* como no resto de Europa. Os primeiros datos importantes proceden do século XIV no que o rei Felipe V "O Largo" dita unha ordenanza o 23 de maio de 1319 pota que prohibe os seus soldados practicar o xogo dos bolos, substituindo *estas* actividades polo tiro con arco mais interesante para as actividades das tropas francesas. Tamén en Inglaterra neste século sufriu unha forte persecución e foron prohibidos con pena de morte polo rei *Eduardo III*.

Parece que sofre un forte pulo no século XVI e seguintes coincidindo coa Espana dos Austrias. Unha representación gràfica de interese atopase no museo da catedral de Santiago de Compostela do flamenco David Teniers, na que estàn representados varios xogadores xunto a nove birlos distribuídos en tres filas que lanzan unha bola de palma. Asl mesmo atopase referencias nas obras literarias de escritores *tan* prestixiosos como Cervantes e Lope de Vega. Da sua popularidade nos numerosos os edictos publicados prohibìndose a sua pràctica nos camiños

públicos; así un do Concello de Santander de 1627 para que nadie xogara birlos en ningunha rúa da vila, o que sera penalizado cunha multa de 200 maravedís. Outras prohibicións máis rígorosas son as coñecidas do concello de Murcia en 1533, prohibindo a súa practica debido a cantidade de diñeiro que se apostaba, as pelexas e lesións producidas en torno o xogo. Na provincia de Árava en 1632 prohíbese a practica nos días de San Antonio, San Victor e Santa Isabel, manténdose ata 1829. Por contra houbo tamén defensores ilustrados os xogos de birlos como o humanista Luís Vives no século XVI *recomendando* a súa práctica, e Jovellanos no século XVIII, que ademais de defendelo oponse a intervención dos poderes públicos no control de xogos e deportes.

È segundo algúns autores, no século XVII, cando os emigrantes de orixe *alemana e holandesa* introducen o xogo en America do Norte è sera a finais do século XIX cando se unifican as regras en Estados Unidos da modalidade do *bowling*, que terá como consecuencia o seu crecemento de forma imparable è provocará o seu retorno a Europa a mediados do século XX . Das modalidades españolas è o birlo de palma o que ten *maior* aceptación e que se practica tamén nalgúns países sudamericanos, mentres que outras modalidades tradicionais so se practican en áreas xeográficas moi reducidas. Así os birlos galegos xóganse tamén en algúns países sudamericanos debido a *presencia de* emigrantes que levaron con eles as súas tradicións. Tamén nestes *éido teñen* a súa importancia os desprazamentos de representacións dos clubs do Val Minor a centros galegos de países sudamericanos.